

ԴԻՅԱԿԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԵՌՅԱԿԸ ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐՏԱՇԻՍՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Մ.թ.ա. 331թ. Գավգամելայի ճակատամարտից հետո Հայաստանի անկախությունը վերականգնած Օրոնտես-Երվանդը (մ.թ.ա. 4-րդ դարի երկրորդ կես)՝ Հայաստանի նախկին արեմենյան սատրապը, հայ հին պատմագրությանը հայտնի ավանդական Վաղարշակի կերպարի պատմական առաջին նախատիպն է։ Մի շարք այլ հանգամանքների հետ միասին¹ դրա մասին են խոսում ներքոշարադրյալ նյութում բերված փաստերը ևս։ Մովսես Խորենացու վկայությամբ Վաղարշակը, «Արմավիրում մեկյան շինելով, արձաններ է կանգնեցնում Արեգակին, Լուսինն և իր նախնիներին»։² Խոսքը Արեգակ աստծո, Լուսին դիցուհու և աստվածացված նախնիների մասին է։ Արեգակ աստվածը, ինչպես կոեսնենք ստորև, մույն Վահագնն է, Լուսին դիցուհին՝ Անահիտը, իսկ աստվածացված նախնիների շարքը սկսվելու էր նախնի աստվածով՝ ամպրոպային Արամազդով։

Ազաթանգեղոսի վկայություններից պարզվում է, որ հեթանոս հայոց Արամազդ աստվածը կրել է նաև *արի* մակդիրը։³ Սա գալիս է դեռևս այն ժամանակներից, երբ Արամազդը նաև ռազմիկ աստված էր, հաղթական ու հաղթանակներ շնորհող ամպրոպային աստված։ Իսկ այդպիսին նա ըմբռնվել է Երվանդունյաց դարաշրջանի Մեծ Հայքում։ Արտաշիսյան դարաշրջանում իր այդ դերը նա զիջել էր նախապես Արևի աստված եղած Վահագնին։ Ինչպես տեսանք, Մովսես Խորենացին ավանդական Վաղարշակ արքայի մասին խոսելիս Վահագն աստծուն ուղղակի *Արեգակ* է կոչում։ Մ.թ.ա. 5-4-րդ դարերի սահմանագլխին Հայաստանում եղած Քսենոփոնը այս մույն աստծուն *Հեղոս*, այսինքն՝ «Արև, Արեգակ» է կոչում և վկայում, որ մրան ձիեր էին զոհաբերում։⁴ Արեգակի անձնավորում մույն աստվածությանը Մովսես Խորենացին արդեն *Ապոլոն* է կոչում, երբ խոսում է Տիգրան Միջինի հայր Արտաշեսի, իրականում՝ Տիգրան Մեծի պապ Արտաշես 1-ինի (մ.թ.ա. 189-160թթ.) Հայաստան բերած հունական աստվածների արձանների մասին։ Ըստ մրա՝ Արտաշեսը «Արտեմիդի, Հերակլի և Ապոլոնի պղնձաձույլ արձանները բերել է տալիս մեր աշխարհը, որպեսզի կանգնեցնեն Արմավիրում։ Քրմապետերը, որոնք Վահունիների ցեղիցն էին, Ապոլոնի և Արտեմիդի արձաններն առնելով՝ կանգնեցրին Արմավիրում, իսկ Հերակլեսի արձանը... իրենց նախնի Վահագնը համարելով, կանգնեցրին Տարոնում, իրենց սեփական Աշտիշատ գյուղում»։⁵ Ինչպես տեսնում ենք, մեկ Արեգակ աստվածը այս դեպքում ունի իր երկու համարժեքները՝ Ապոլոն և Հերակլես։ Եթե Ապոլոնի արձանը դրվել է Արմավիրում, ապա այն ընկալվել է ճիշտ այնպիսին, ինչպիսին էր Վաղարշակի Արեգակ

¹ Լ. Պետրոսյան, Ավանդական Վաղարշակի պատմական ու վիպական նախատիպերի շուրջ, ԳԱԱ ՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. V, Գյումրի, 2002, էջ 136-142։

² Մովսիսի Խորենացու պատմություն Հայոց, Քննական բնագիրը Մ.Արեղյանի և Մ.Հարությունյանի (աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբանությունները Մո. Մալխասյանի), Եր., 1981, Բ, ք։

³ Ազաթանգեղայ պատմություն Հայոց, Քննական բնագիրը Գ.Տեր-Մկրտչյանի և Մ.Գանալանցի (աշխարհաբար թարգմանություններ և ծանոթագրությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի), Եր., 1983, Ե, 53, Զ, 68, ԺԲ, 127։

⁴ Xen., Anab., IV, V, 35 (Քսենոփոն, Անաբասիս, Թարգմանությունը՝ Մ.Գրիգորյանի, Եր., 1970, էջ 98, 262 ծան. 26)։

⁵ Խորենացի, Բ, Ժբ։

աստվածը: Նորություն էր Հերակլեսի ներկայությունը՝ այն էլ Աստղիկ/Ափրոդիտի տարփավորի դերում: Դա արեգակնային Վահագնի դերն էր, որն իր առ դերում համարվում էր քրմապետական Վահունի տոհմի նախնին:⁶ Եթե երվանդունիական Արեգակ-Վահագնը արքայատոհմի նախնի աստված չի համարվել և պատերազմի աստված չի եղել (այդպիսին համարվել է ամպրոպային աստված Արամազդը), ապա այլ էր Հերակլեսի հետ նույնացված Վահագնը, որը Արտաշես 1-ինից սկսած, ստանձնել էր թե՛ նախնի աստծու՝ արքայատոհմի առաջին հովանավորի դերը, թե՛ պատերազմի աստծու:

Վահագնին Արտաշիսյան նախնի աստվածների շարքը դասելը, նրան ռազմական գծեր վերագրելը հասկանալի են դարձնում Տիգրան Միջինի հետագա գործողությունների դրդապատճառները ևս: Տիգրան Մեծին (մ.թ.ա. 95-55թթ.) նույնացվող Հայոց թագավոր Տիգրան Միջինը, ըստ Խորենացու, «Ափրոդիտի» (Աստղիկ-Լ.Պ.), իբրև Հերակլեսի (Վահագնի - Լ.Պ.) տարփածուի, արժանը հրամայում է կանգնեցնել հենց Հերակլեսի արձանի մոտ՝ Հաշտից տեղում (Աշտիշատում - Լ.Պ.): Եւ զայրանալով Վահունիների վրա, որոնք իրենց սեփական (գյուղում) համարձակվել էին կանգնեցնել իր հոր ուղարկած Հերակլեսի արձանը, գրկում է քրմության (պաշտոնից) և արքունիք է գրավում այն գյուղը, որտեղ արձանները դրվել էին»:⁷ Այստեղ ուշադրության արժանի են երկու հանգամանք: 1. Տիգրան 2-րդը հրաժարվել է Վահագնի մեջ Վահունիների նախնուն տեսնելուց, երբ քրմական այդ տոհմը իրեն ծագած էր համարում հենց Վահագնից:⁸ 2. Դրանով նա շեշտում էր Վահագնի՝ Արտաշիսյանների աստվածային նախնին լինելու հանգամանքը և նրա մեջ արևային քրմի փոխարեն տեսնում էր արևային զինվորին:

Վահագնի՝ հետագայում միայն ամպրոպային գծեր ձեռք բերած լինելու առթիվ Գր.Ղափանցյանը գրում է, որ այսուհանդերձ «Մովսես Խորենացու ավանդած Վահագնի ծննդի երգը ավելի շուտ վկայում է նրա արեգակնային բնույթի առաջնային լինելը՝ որպես լուսնի և ցուլի ոգու»:⁹ Փոփոխությունը, որ տեղի է ունեցել նախնական Վահագնի կերպարի մեջ, գալու էր Արտաշես 1-ինի իրագործած վերափոխումից: Այս վերջինիս հետևանքով է, որ հաջորդ հայոց թագավորներն իրենց հպատակներին դիմելիս կարող էին ասել. «Քաջութիւն հասցէ ձեզ ի քաջէն Վահագնէ», իսկ միջնադարյան «Բառզիրք հայոց»-ը *Արեգ* բառը բացատրելիս գրեր. «*Արեգ* - մեծ, կամ առաւել, կամ լոյս, կամ խիստ, կամ քաջ», «*Արեգ* - խիստ, կամ քաջ»:¹⁰

Արտաշես 1-ինի և նրա հաջորդ - ժառանգորդ Արտաշիսյանների կողմից Վահագնի պաշտամունքի վերածումը նախնի աստծու պաշտամունքի, երևում է նաև նրանց թագի կենտրոնական զարդաքանդակներից՝ ճառագայթող արև Վահագն աստծու խորհրդանշանը և զույգ թռչուններ՝ Աստղիկ դիցուհու խորհրդանիշ Արուսյակ մուրալի դրսևորումները (որպես արևի առավոտյան ուղեկից՝ Լուսարեր և որպես նրա երեկոյան ուղեկից՝ Գիշերավար):¹¹ Ամկասկած, այդ թռչունները աղավնիներ են: Այս

⁶ Խորենացի, Ա, լս, Բ, Ժբ:

⁷ Նույն տեղում, Բ, Ժդ:

⁸ Նույն տեղում, Ա, լս, Բ, Ժբ:

⁹ Գր. Կապանց, *Историко-лингвистические работы. К начальной истории армян*, Ер., 1956, էջ 320-321:

¹⁰ Ազատեան, ԺԲ, 127, «Բառզիրք հայոց», Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Հ.Ամալյանի, Եր., 1975, էջ 37, 371, ծան. 892:

¹¹ Ս. Պետրոսյան, *Գյումրիի պեղածո գտնու զարդանախշերի շուրջ*, «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը», հանրապետական առաջին գիտաժողովի զեկուցումների լեզզիսներ, Գյումրի, 1994, էջ 30-32:

տեսանկյունից արժևորվում է Գ.Սրվանձտյանցի հաղորդած հետևյալ տեղեկությունը. «Եփրատը, երբ Մշո դաշտը կը մտնե, Կնճան սարերու մեջ զարմկելով քարերում՝ մեղ կիրճով մը աղմկելով գո՛ւտ գո՛ւտ ձայն մը կ'արձակե. և այդ տեղը կ'ուշվի Գուռգուռա, ուր Աստղիկի լողարանն է եղեր»:¹² Գ.Սրվանձտյանցը Գուռգուռա անվան ժողովրդական ստուգաբանությունն է բերում: Դիշտ է, որ այս անունը բնաձայնական ծագում ունի, սակայն, Ս.Պետրոսյանի կարծիքով, այստեղ արտացոլվածը մույնպես բնաձայնական ծագում ունեցող գուրգուր բառն¹³ է, որը «աղավմիի մնան մի թռչուն» է նշանակում:¹⁴ Սրանից են *ծագում* գուրգուրել «խանդաղատանք զգալ, սիրել, փայփայել, փաղաքշել» և գուրգուրանք «խանդաղատանք, սեր, փաղաքշանք» բառերը:¹⁵ Ի հաստատումն այս կարծիքի՝ նկատենք, որ Աստղիկի զուգահեռ աստրական Դերկետո սիրո դիցուհու սրբազան թռչունը ևս աղավմին էր: Այս առթիվ Ս.Աբեղյանը գրում է. «Ջրի դիցուհի Դերկետոյի տոնի օրերը ջուր էին սրսկում, և նրա մկրտական թռչունն էր աղավմին, Ափրողիտեին»՝ մաս վարդը: Շատ բնական է, որեմն, որ Աստղիկի՝ Հայկական Դերկետոյի տոնի օրը՝ Վարդավառին, ջուր ցրելն իրար վրա, աղավմի թոցնեին և այդ դիցուհուն՝ հայկական Ափրողիտեին, վարդ մվեր բերելին»:¹⁶

Հայտնի է, որ Մովսես Խորենացին մեր հեթանոսական աստվածների մասին խոսելիս նախընտրում է գործածել նրանց հունական զուգահեռների անունները:¹⁷ Բայց Վաղարշակի առնչությամբ, ինչպես տեսանք, պատմահայրը հիշատակում էր աստվածությունների հին հայկական անունները՝ Արեգակն և Լուսին: Սա ևս վկայում է, որ Հայաստանի անկախությունը վերականգնած ավանդական Վաղարշակի պատմական առաջին նախատիպը չէին կարող լինել ո՛չ Արտաշեսյան, ո՛չ էլ պարթև կամ հայ Արշակունի թագավորներ, որովհետև նրանց ժամանակաշրջանում արևի և լուսնի աստվածությունները Արեգակ ու Լուսին չէին կոչվում, այլ առաջինը հանդես էր գալիս իրանական ծագումով Վահագն, Սիեթ, Տիր և հունական Ապոլոն անուններով, իսկ երկրորդը՝ իրանական Անահիտ և հունական Արտեմիս անուններով:¹⁸

Մայր դիցուհու և լուսնի մույնացումը մի շարք առասպելաբանական հիմնավորումներ ունի: Դրանցից մեկն ուղղակի առնչություն ունի հղացումից մինչև ծնունդ ընկած ժամանակահատվածը լուսնային ամիսներով հաշվարկելու հետ: Ըստ Արիստոսի, օրինակ, երբ Արևելքում գտնվող Ալեքսանդր Մակեդոնացին տեղեկանում է, թե իր մայրն ինչպես է միջամտել իր կողմից Մակեդոնիայի և Հունաստանի կառավարիչ կարգված Անտիպատրոսի գործերին, ասել է, որ «տասն ամիսների համար մայրը չափազանց մեծ բնակվարձ է վերցրել»:¹⁹ Խոսքն այն տասը լուսնային ամիսների մասին է, որի ընթացքում լուսն աշխարհի դեռ չեկած Ալեքսանդրին մայրը կրել է իր կրծքի տակ: Մայր դիցուհու լուսնային գծերը հայ իրականության մեջ իրանական Անահիտ և

¹² Գ.Սրվանձտյանց, *Երկեր*, հ. I, Եր., 1978, էջ 71:

¹³ Ս.Պետրոսյան, *Տարբանի կերպարի պատմական հեերն ու միջավայրը*, «Քրիստոնեության 1700-ամյակին նվիրված ԳՊԻ հանրապետական գիտ. նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրություններ», Եր., 2001, էջ 32-33:

¹⁴ Հ.Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. I, Եր., 1971, էջ 598:

¹⁵ Սո. Մալխասյանց, *Հայերեն բացատրական բառարան*, հ. I, Եր., 1944, հ. I, էջ 471:

¹⁶ Ս.Աբեղյան, *Երկեր*, հ. VII, Եր., 1975, էջ 159:

¹⁷ Գ.Տարգյան, *Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին*, Եր., 1966, էջ 37-38:

¹⁸ Նույնը, էջ 43, *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. I, էջ 577, 665, 675, 677, 902: Տե՛ս նաև Դ.Թարաքյան, *Вопросы преемственности официального культа в Античной Армении*, «Իրաբեր հասարակական գիտությունների», 1985, թիվ 10, էջ 58, 60:

¹⁹ Arrian., III, 12, 6 (Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Եր., 1987, էջ 255):

հունական Արտեմիս անուններով հանդես գալու իրողությամբ հանդերձ, մահ տեղական արմատներ²⁰ ունի: Ինչպես Ամանիա Շիրակացին է գրում. «Լուսինի հետ կապված փոփոխություններից է, որ ամաստունները լիություն են առնում և տունկերը օգնականություն են գտնում իրենց սնունդի ածման մեջ»:²¹ Իսկ այդ երևույթները մտնում էին Մայր դիցուհու գործառնությունների մեջ՝ որպես պաշտպանության և բերրիության անձնավորում դիցուհու: Ուշագրավ է, որ Երվանդ Վերջին թագավորը (մ. թ. ա. 3-րդ դ. վերջին տասնամյակներ) իր հրամանով ստեղծված անտառը կոչել էր «Ծննդոց անտառ»:²² Երվանդակերտ ձեռակերտի խորհնացիական նկարագրությամբ կասկած չի թողնում, որ նրան կից ստեղծված այս սքեմավայր-անտառը ձևավորվել է եղել բուսաշխարհի անձնավորում Մայր դիցուհուն: Ահա այն. «Որովհետև (Երվանդը) մեծ հովտի միջին մասը լցնում է բնակչությանը և պայծառ շինություններով, լուսավոր, ինչպես աչքի բիրթ, իսկ բնակչության շուրջը կազմում է ծաղկանոցներ և բուրաստաններ, ինչպես բբի շուրջը աչքի մյուս բոլորակը: Իսկ այգիների բազմությունը նմանում էր խիտ արտևանումների գեղեցիկ գծին, որի հյուսիսային կողմի կամարածն *դիրքը իսկապես համեմատվում էր գեղեցիկ կույսերի հոնքերին*: Իսկ հարավային կողմից հարթ դաշտերը (հիշեցնում էին) ծնոտների գեղեցիկ ռդրկությամբ: Իսկ գետն իր երկու ափերի բարձրություններով պատկերացնում էր մի բերան, իր երկու շրթունքներով»:²³

Երվանդունիների մայրաքաղաք Արմավիրը մահ Մեծ Հայքի կրոնական կենտրոնն էր: Այն կրոնական բնույթ ուներ ի սկզբանե: Հայոց հին ավանդազրույցները նրա հիմնադիրն են համարում Արամանյակի որդի Արամայիսին:²⁴ Կրոնական կարևոր կենտրոնի իր դերը Արմավիրը՝ Արգիշտի 1-ինի կառուցապատած Արգիշտիխինիլին (մ.թ.ա. 776թ. սկսած), պահպանել էր մահ ուրարտական դարաշրջանում:²⁵ Գ.Տիրացյանը նշում է, որ Երվանդունյաց դարաշրջանում Հայաստանում կային մեծ քանակությամբ տաճարային համայնքներ, գյուղեր, ավաններ կամ քաղաքներ, որոնք մեծ մասամբ ամրացված էին, այնուհետև ավելացնում է, որ դատելով անուններից՝ նրանց մեծ մասն առաջացել էր աքեմենյան և մույնիսկ մախաաքեմենյան ժամանակաշրջանում:²⁶ Նշելով եին հայկական պաշտամունքային կենտրոնների ունեցած կարևոր դերը երկրում՝ Հ.Մանանդյանը դրանց մեջ առանձնացնում էր Արմավիրը, որը, անգամ մայրաքաղաքը Երվանդաշատ փոխադրվելուց հետո, մնում էր թագավորության կրոնական կենտրոն:²⁷ Հին հայկական պաշտամունքային կենտրոններն իրենց կարևոր դերն են ունեցել մահ քաղաքների առաջացման գործընթացի մեջ:²⁸

Մայրաքաղաքից դուրս կառուցված սքեմավայր-քաղաքը, այսուհանդերձ, նրանից հետո գտնվել չէր կարող, որովհետև դրանում մախ և առաջ իրագործվում էր թագավորի տոհմական աստվածների և աստվածացված մախսինների հելլենիստական

²⁰ Կ. Մելիք-Փաշայան, *Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը*, Եր., 1963, էջ 66-71; Դ.Վարդանյան, *Дохристианские культы армян*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. նյութեր և ուսումնասիրություններ», 18, Եր., 1991, էջ 107-111:

²¹ *Անահիտ Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար*, Եր., 1940, էջ 43:

²² *Խորենացի, Բ, խա:*

²³ *Խորենացի, Բ, խա:*

²⁴ *Խորենացի, Ա, Ժբ:*

²⁵ Ե.Պետրովսկայ, *Ванское царство (Урарту)*, М., 1959, стр. 73.

²⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Եր., 1971, էջ 459:

²⁷ Հ.Մանանդյան, *Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր բուսաբանությամբ*, Եր., 1946, էջ 15:

²⁸ Մ. Կրիկյան, *Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ*, Եր., 1970, էջ 197:

պաշտամունքը: Բնականաբար, նրանց պաշտամունքն իրագործվելու էր սրբավայր-քաղաքի գլխավոր տաճարում: Այդ պաշտամունքի հելլենիստական տարբերակի Հայաստան, մասնավորապես Մեծ Հայք թափանցելու ժամանակաշրջանի վերաբերյալ ուշագրավ դիտարկում են կատարել մեր պատմաբանները: Հ.Մամանդյանն այն կարծիքին էր, որ Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները կարող են մոտավորապես որոշել այդ ժամանակը, որովհետև դրանք ցույց են տալիս, որ հելլենիզմը մտադր էր գործել և տարածվել Երվանդյան Հայաստանում դեռևս մեր թվագրությունից առաջ երկրորդ դարում, երբ այստեղ գոյություն են ունեցել հունական տիպի տաճարներ:²⁹ Եթե Գ.Սարգսյանը թագավորական աստվածացված նախնիների հելլենիստական պաշտամունքը Մեծ Հայքում համարում էր սկզբնավորված Արտաշես 1-ինի ժամանակ,³⁰ ապա Գ.Տիրացյանի կարծիքով, դրան այդ մակարդակին հասցրել էին մեր Երվանդունի թագավորները:³¹

Թագավորական նախնիների և աստվածների կոտորների համատեղ գոյությունը միևնույն սրբավայրերում խոսում է դրանց պաշտամունքների՝ պետական կրոնի անբաժան մասերը լինելու մասին: Երվանդունյաց դարաշրջանում այդպիսի սրբավայրեր գոյություն են ունեցել Մեծ Հայքի առնվազն հետևյալ երեք քաղաքներում՝ Արմավիրում, Բագարանում, Բագավանում: Տեսներք, թե ինչ տեղեկություններ են դրանց վերաբերյալ հասել Մովսես Խորենացուն: 1. Վաղարշակը, «Արմավիրում մեկյան շինելով, արձաններ է կանգնեցնում Արեգակին, Լուսինն և իր նախնիներին»,³² 2. Երվանդը «Ախուրյան գետի վրա շինեց մի փոքր քաղաք մեծան իր քաղաքին և կոչեց Բագարան... և այնտեղ փոխադրեց Արմավիրում եղած բոլոր կոտորերը»,³³ 3. Արտաշեսը Արտաշատում «մեկյան է կանգնեցնում և Բագարանից այնտեղ է փոխադրում Արտեմիսի արձանը և բոլոր հայրենական կոտորերը»,³⁴ 4. Հայաստանը գրավելուց հետո պարսիկ Արտաշիրը «հրամայում է ամչեջ պահել Որմզդական հուրը Բագավանի բազմին վրա: Բայց այն արձանները, որ Վաղարշակը շինել տվեց իր նախնիների պատկերներով, ինչպես և Արեգակի և Լուսնի պատկերներն Արմավիրում, որոնք Արմավիրից փոխադրվեցին Բագարան և նորից Արտաշատ՝ Արտաշիրը հրամայում է փշրել»,³⁵ 5. Երվազի սպանությունից հետո Սմբատ Բագրատունին «ավար է առնում Երվազի գանձերը և հինգ հարյուր հոգի ծառաներ... Այն ժամանակ Սմբատը Երվազի ծառաներին, որ գերել էր Բագարանից, տալիս էր բնակեցնում է Մասիսի թիկունքում (իր) ձեռակերտում, որը միևնույն անունով կոչեց Բագարան»:³⁶

Մասիսի թիկունքում գտնված այս Բագարանը Բագրևանդ գավառի Բագավանն է՝ նախաքրիստոնեական Հայաստանի խոշորագույն կրոնական կենտրոններից մեկը:³⁷ Եթե Երվազ քրմապետի «ծառաներին» Սմբատը վերաբնակեցրել էր այստեղ,

²⁹ Հ.Մանանդյան, *Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը*, Եր., 1946, էջ 23:

³⁰ Գ.Սարգսյան, *ևշվ. աշխ.*, էջ 71, 73, 76:

³¹ Գ.Տիրացյան, *Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Ատրաբենի «Աշխարհագրության»* մի քանի տվյալներ Հայաստանի ե.մ.թ. III-II դարերի պատմության մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 6, 1962, էջ 13, Նույնի, *Вопросы преемственности официального культа в Античной Армении*, էջ 60:

³² Խորենացի, Բ, ք:

³³ Խորենացի, Բ, ք, Բ, խ:

³⁴ Նույն տեղում, Բ, խթ:

³⁵ Նույն տեղում, Բ, հէ:

³⁶ Նույն տեղում, Բ, խր:

³⁷ Մ.Երեմյան, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի*, Եր., 1963, էջ 42:

ուրեմն այստեղ ևս գոյություն է ունեցել մույնպիսի մի սքրավայր, մույնպիսի պաշտամունքով, ինչպիսիք որ կային Բագարանում: Դրա կողմնակի վկայությունն է Խոբենացու վերոհիշյալ հաղորդումը, թե հետագայում Սասանյան Արտաշիրը ինչեր է փշրել, որը ամփոփապես հաջորդում է Բագարանի բազմի մասին հաղորդմանը: Ուշագրավ է Գ.Սարգսյանի կարծիքը հիշյալ վկայություններում արձան-կուռքերի և նրանց տեղափոխության վերաբերյալ: Ըստ նրա՝ դա կարող է ինչ-որ չափազանցություն լինել: Իսկ իրականում՝ դրանցում ներկայացված են եղել աստվածների և թագավորական աստվածացված մախնիների մույն խումբը կամ մույնատիպ խմբեր:³⁸

Օրոմոսե-Երվանդին մույնացվող, Վաղարշակի կողմից կանոնավորված արմավիքյան դիցական գլխավոր եռյակի պաշտամունքը, հետագայում արտաքուստ հելլենականացմամբ և ներքին վերադասավորմամբ հանդերձ, հիմնականում պահպանվել էր մաև Արտաշես 1-ինի օրոք և անգամ Տրդատ 3-րդի (298-330թթ.) գահակալության առաջին տարիներին: Թե այդ եռյակի պաշտամունքն ինչքան խոր արմատներ էր նետել հայի կրոնական պատկերացումներում, վկայում են հետագա բազում դարերի իրողությունները: Ինչպես Գր.Ղափանցյանն է նկատում. «Հայոց մեջ ամենասիրված քրիստոնեական սրբերն էին Սարգիսը, Աստվածածինը և Կարապետը (Հովհաննես Մկրտիչը), որոնք արտապատկերումներն էին պատերազմի հեթանոսական աստծու (Սարգիսը), աստվածների մեծ մոր (Աստվածածինը...) և Վահագնի (Կարապետը)»:³⁹

ГЛАВНАЯ БОЖЕСТВЕННАЯ ТРИАДА ЕРВАНДИДСКОЙ И АРТАШЕСИДСКОЙ АРМЕНИИ

Резюме

Л. Петросян

В древней Армении в эпоху Ервандидов и Арташесидов широкое распространение имел культ той триады, которая возглавляла эллинистическо-языческий пантеон государства. Социальное деление главной триады государственного пантеона Ервандидов обнаруживает тесное соотношение с социальной структурой древнеармянского общества, которое состоялось из сословий воинов, производителей и жрецов. До религиозной реформы царя Арташеса I (189-160 гг. до н.э.) покровителем сословия воинов считали бога Громовержца (Арамазд), покровительницей сословия производителей – Мать богов (Анант), а покровителем сословия жрецов – бога Солнца (Ваагн). Во главе государственного пантеона Арташес I хотя и оставил Арамазда, но лишил его воинских полномочий, которые передал Вахагну – династическому богу Арташесидов, кто стал покровителем сословий воинов и богом Войны. Село Аштишат, где был возведен идол Ваагну, Арташес I отнял у жреческого рода Вауни, представители которого считали себя потомками Ваагна. Оно стало частью домена Арташесидов. Род Вауни лишился также должности главного жреца.

³⁸ Գ.Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 45:

³⁹ Դր.Ղափանցյան, նշվ. աշխ., էջ 324, ծան. 1: